

## ГОТИ НА ЗЕМЛЯХ НИНІШНЬОЇ УКРАЇНИ

В період Великого переселення народів відбулася міграція германського об'єднання готів від балтійського до чорноморського побережжя. Цей процес припав на час формування раннього слов'янства і, справив, без сумніву, значний вплив на виокремлення тієї його гілки, що належить до черняхівської археологічної культури. У Причорномор'ї готи утворили потужне ранньодержавне об'єднання, до якого увійшли інші племена та народності. Частина готів залишилася в Криму аж до кінця XVIII ст., зберігаючи свою самобутність. Фрагментарність джерел та далеко не однозначні (як ідеологічні так і методологічні) підходи у присвячених вивченню цієї етнічної групи працях залишають і на сьогодні актуальним дослідження історії тієї її частини, що мешкала на землях нинішньої України.

Головним писемним джерелом ранньої історії готів залишається твір Йордана (бл. 485 – після 551), секретаря аланського воєначальника Гінтігіса, з походження алано-гота, який мешкав у столиці остготської держави в Італії в місті Равенні. Йордан був працьовитим і кропітким компілятором. Його основна праця «*De summa tempotum vel origine actibusque gentis Romanorum*» – це компіляція з Орозія, Ієроніма та Флора, проте сьогодні вона мало кому цікава. Наступний твір Йордана «*Getica*» був скороченням 12-томної праці Кассіодора (485–518), одного з лідерів римської партії при дворі остготського короля Теодоріха Великого та його дочки Амаласунти. На замовлення свого правителя Кассіодор написав величну працю, яка прославляла готську династію Амалів. Римська класична освіта вплинула на те, що він зовсім безпідставно спробував пов'язати германців-готів з фракійцями-гетами, а через останніх з Дарієм, Олександром Македонським і всією античною історією. В чисто «готських» періодах основним джерелом для Кассіодора служив Аблабіус, готський письменник III–IV ст., який описав похід готів до Чорного моря, їх поділ на остготів і вестготів (остроготів і везиготів), сутичку з герулами біля Меотиди та імперію Германаріха. Праця Аблабіуса, як і праця Кассіодора, не віднайдені і відомі тільки з компіляції Йордана<sup>1</sup>. До заслуг останнього можна віднести те, що він не обмежився простим скороченням

---

<sup>1</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – М., 1960.

Кассіодора, а й використав готський епос: історичні пісні та розповіді старійшин (*maiores*), хоча, за відсутності твору його попередника, римського історика, важко стверджувати, що зроблено одним, а що іншим<sup>1</sup>.

За готською традицією, збереженою у Йордана, в середині I ст. н. е. король Беріг з дружиною висадився в гирлі Вісли; «скоро вони рушили звідти до місця ульмеругів, котрі сиділи тоді по берегах Океану, там вони розташувалися табором і вступили у битву, витіснивши їх з власних поселень. Тоді ж вони підпорядкували їх сусідів вандалів, приєднавши і їх до своїх перемог»<sup>2</sup>. Ульмеруги – це острівні руги («*holmr*», «*holm*» – «острів»), тобто ругії, германське плем'я, яке осіло на той час на островах в дельті Вісли<sup>3</sup>. Вандалі ж займали низів'я означеної річки в напрямку до Ельби<sup>4</sup>. Руги були відтіснені від дельти, а вандалі прилучені до готського союзу.

«Коли там виросла велика множина людей, – веде свою розповідь Йордан, – а правив всього тільки п'ятий після Беріга король Філімер, син Гадаріга, то він постановив, щоби військо готів разом з сім'ями рушило звідти. В пошуках зручнішої землі і підходячих місць він прийшов в землі Скіфії, котрі на їх мові звались Ойум<sup>5</sup> («країна, багата водою, річкова область» – *Л. В.*)... Філімер, захопившись великим достатком цих місць, перекинув туди половину війська, після чого, як розповідають, міст, перекинений через ріку, непоправно зламався, так що нікому більше не залишилося можливості ні перейти, ні повернутися. Кажуть, що та місцевість замкнена, оточена топкими болотами і трясовинами, таким чином сама природа зробила її недосяжною, з'єднавши разом те і друге... Та ж частина готів, котра була при Філімері, перейшовши ріку, була, кажуть, переміщеною в область Ойум і оволоділа бажаною землею. Зараз же без вагання підступають вони до племені спалів і, зав'язавши битву, добиваються перемоги»<sup>6</sup>.

Відомості римського історика Амміана Марцеліна (бл. 330-400), який служив офіцером на північному кордоні Римської імперії, дозволяють відноси-

---

<sup>1</sup> Zwolski E. *Kasijodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa.* – Lublin, 1984.

<sup>2</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica.* – С. 26

<sup>3</sup> Much R. *Der germanische Osten in der Heldensage // Zetschrift für Deutsches Altertum.* – Bd. 57. – Berlin, 1920. – S. 145–176.

<sup>4</sup> Schwarz E. *Germanische Stammeskunde.* – Heidelberg, 1956. – S. 68; Diesner H.-J. *Das Vandalenreich.* – Leipzig, 1966. – S. 13–19; Krüger B. *Die Germanen.* – Bd. 1. – Berlin, 1976. – S. 50, 58, 386.

<sup>5</sup> Буданова В.П. «Ойум» в судьбе германских племенных элит // *Элита и этнос средневековья.* – М., 1995. – С. 19–27.

<sup>6</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica.* – С. 26–28.

ти міграцію готів до періоду між 155–205 рр.<sup>1</sup>. За Г. Ловмяньским, готи мігрували невеликими групами близько 230 р.<sup>2</sup> Враховуючи інформацію Йордана, що Філімер був п'ятим королем після Беріга, цю міграцію слід відносити скоріше ближче до 205 р., ніж 155 р. Тим більше, що перша поява готів на кордонах імперії датується 238 р. На думку Г. Вернадського, готи вже в половині II ст. осіли на берегах Чорного моря, і їх купці через землі аланів і Кавказ з янтарем досягнули Індії. Вчений звернув увагу, що в буддійській святині Яннар (в 120 км на північний схід від Бомбея) знаходяться дві індійські інскрипції, датовані другою половиною II ст., з іменами ктиторів Іріла і Ціта – ямана [термін, яким позначали греків або інших пришельців з Заходу] з Гатана (Gatāna). Імена Eril та Tsitta, схоже, готські, а Гатана – близьке до Готії<sup>3</sup>. Навряд чи доцільно розглядати фантастичну версію, за якою готські купці вирушили до Індії з-над Вісли, подолавши таким чином 6 тис. км.<sup>4</sup> З берегів Меотиди така мандрівка виглядає більш мотивованою. У зв'язку з цим міграцію готів можна було б віднести ближче до 155 р.

Однак археологічні матеріали вельбарської культури, з якою пов'язують готів, дають дещо іншу картину<sup>5</sup>. Сама культура формується поблизу гирла Вісли з середини I ст., змінюючи оксівську культуру. Між 50–150 рр. на курганах між Віслою та Кашубським озером з'являються характерні для скандинавів кам'яні круги та поодинокі стели. Близько 190 р. розпочинається поширення вельбарської культури в басейні Західного Бугу, спочатку в Мазовії, Підляшші та Люблінщині, а в III ст. – і на Волині. До 250 р. осаді над Віслою опустіли. Десь між 200–250 рр. вельбарці спустилися в басейни Дніпра і Південного Бугу, а далі – Дністра і Пруту. В IV ст. вони повністю розчинилися у поліетнічній черняхівській культурі<sup>6</sup>.

Триває також полеміка стосовно шляху міграції готів (останній допомагають виявити подальші знахідки пам'яток вельбарської культури) та місця їх

<sup>1</sup> Marcellini Ammiani. Rerum gestarum libri qui supersunt. – T.2. – Berolini, 1915. – P.562 [libri XXXI, 3.1].

<sup>2</sup> Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – S. 267–268.

<sup>3</sup> Vernadsky G. The Origin of Russia. – Oxford, 1959. – P. 65.

<sup>4</sup> Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – S. 267.

<sup>5</sup> Strzelczyk J. Goci – rzeczywistość i legenda. – Warszawa, 1984; Kokowski A. Archeologia Gotów. Goci w kotlinie Hrubieszowskiej. – Lublin, 1999.

<sup>6</sup> Wołagiewicz R. et al. Kultury oksywska i wielbarska // Praehistoria Ziem Polskich. – T. 5. – Wrocław, 1981; Wołagiewicz R. Ceramik kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. – Szczecin, 1993; Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н.е.). – К., 1992; Пачкова С.П. Про оксівський компонент у Чаплинському могильнику зарубинецької культури // Древности I тыс. н. э. на территории Украины. – К., 2003. – С. 98–113.

переправи через Дніпро. За Ф. Брауном, готи з Полісся перемістилися на Південний Буг, звідки вийшли на Дніпро в районі пізнішого Олешшя або Каховки, тобто так званого Великого луку, де протоки і озерця утворювали заболочену і зарослу плавнями місцевість<sup>1</sup>. За Г. Вернадським, який запропонував практично протилежний варіант, готи пересувалися вздовж Полісся, переправилися через Дніпро вище Києва і дійшли до моря лівим берегом Дніпра<sup>2</sup>.

Готська традиція, передана Йорданом, зберегла також інформацію про війну готів із спалами після переправи через Дніпро. За Плінієм Старшим спали (спалеї) розміщалися на західних берегах Танаїсу (Дону)<sup>3</sup>. Трохи пізніше Прокопій Кесарійський писав про спорів («ім'я ж як у склавенів, так і у антів було одно – ті і інші називались здавна спорами»<sup>4</sup>). Проблема тотожності спорів з спалами має принципове значення. Цю тотожність відстоювали К. Зейсс<sup>5</sup>, П. Шафарик<sup>6</sup>, Г. Флюс<sup>7</sup>, Г. Вернадський<sup>8</sup> та Ф. Дворнік<sup>9</sup>. Це дозволило і О. Скржинській вважати спалами лівобережних венедів, тобто ототожнити їх з слов'янами<sup>10</sup>. Навряд чи з цим можна погодитися.

Г. Вернадський прийняв гіпотезу О. Шахматова, котрий виводив етнонім «спали» від «сполін, ісполін, велетень»<sup>11</sup>, в чому бачив їх неслов'янське походження і вказівку на гегемонію над слов'янами<sup>12</sup>. Зрозуміло, що Прокопій з Кесарії міг ототожнити спалів-спорів з слов'янами, виходячи лише із співзвучності назв. Є також варіант етимології Σποροι від Βοσποροι, який ближчий до тексту Плінія і мав би означати алано-сарматське населення на західному березі Меотиди. Заслуговує на увагу давня версія Ф. Міклошича, який пояснював появу терміну sporū в розумінні über sporyni multitudo –

---

<sup>1</sup> Браун Ф.А. Разыскания в области гото-славянских отношений. – Т. 1.: Готы и их соседи до V в. – СПб., 1899. – С. 224.

<sup>2</sup> Vernadsky G. Ancient Russia. – New Hawen, 1943. – P. 114.

<sup>3</sup> Пліній. Природня історія. – VI. – 22.

<sup>4</sup> Прокопій. Війна з готами. – III. – 14, 29.

<sup>5</sup> Zeuss K. Die Deutschen und die Nachbarstämme. – S. 58, 67.

<sup>6</sup> Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności. – Т. 1. – S. 136–139.

<sup>7</sup> Fluss G. Σποροι // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. – Stuttgart, 1929. – Kol. 878.

<sup>8</sup> Vernadsky G. Ancient Russia. – P. 104.

<sup>9</sup> Dvornik F. The Slave. Their Early History and Civilization. – Boston, 1956. – P. 22

<sup>10</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. – С. 196.

<sup>11</sup> Vernadsky G. The spali of Jordanie and the spori of Procopius // Bizantion. – Т. 13. – 1938. – P. 263–266.

<sup>12</sup> Шахматов А.А. Споли исконные соседи славян // Живая старина. – Т. 20. – СПб., 1911. – С. 21–26.

слов'яни говорили про своє давнє розгалуження (множину), а грек зрозумів, що це їх давня назва<sup>1</sup>.

Отже, з великою долею вірогідності можна стверджувати, що гіпотеза Ф. Брауна щодо переправи готів через Дніпро в районі Великого луку або Олешня більш правдоподібна. Десь там в Низов'ї Дніпра на Лівобережжі і відбулася перша сутичка готів з сарматами-аланами. Можна вважати, що до середини III ст. готи стали гегемонами на західному березі Меотиди, в Криму та на Лівобережжі Дніпра.

Йордан подав географію Східної Європи наступним чином: «Скіфія межує з землею Германії аж до того місця де народжується Істр і простягається Мурсіанське озеро, вона тягнеться до рік Тіри, Донастра і Вагосоли (Південний Буг. – Л. В.), а також великого того Донапра і до гори Тавра – не тої, що в Азії, а власної, тобто скіфської, – по всій прилеглий до Меотиди місцевості і за Меотиду через Боспорські протоки до Кавказьких гір і ріки Аракса; потім вона, загнувшись в ліву сторону, за Каспійське море (а це останнє виникає на крайніх межах Азії, від північно-східного океану у вигляді гриба, спочатку тонкого, а потім досить широкої круглої форми) схиляється до області гунів і відступає до албанів і сірів...»<sup>2</sup>.

В Причорномор'ї Йордан знав такі міста як Борисфеніда (Ольвія – Л. В.), Калліполіда, Херсон, Феодосія, Кареон (за Ю. Кулаковським – Керч), Мірмікій, Трапезунд.

«В Скіфії першими від заходу живе плем'я гепідів, оточене великими і славними ріками; на півночі і північному заході протікає Тізія (Тиса. – Л. В.), з півдня же витікає сам великий Данубій, а зі сходу Флютавій (нині Олт, р. Алюта, притока Дунаю. – Л. В.). Між цими ріками лежить Дакія, котру, подібно до корони обмежують скалисті Альпи (Карпати. – Л. В.). Біля лівого їх схилу, що спускається до півночі, починаючи від місця народження р. Вістули (Вісли. – Л. В.) на безмежних просторах розташувалось плем'я венетів. Хоча їх назва тепер змінюється відповідно різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавенами і антами. Склавени живуть від міста Новуестуна і озера, званого Мурсіанським, до Донастра, а на північ – до Віскли (також Вісла. – Л. В.), замість міст у них болота та ліси. Анти же – сильніше з обох – розширюється від Донастра до Донапра, там, де Понтійське море утворює вигін; ці ріки віддалені одна від другої на віддалі багатьох переходів...»<sup>3</sup>, «... на побережжі океану, там, де через три гирла ковтаються

---

<sup>1</sup> Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1886. – S. 318.

<sup>2</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 30–31.

<sup>3</sup> Там же. – С. 33–35.

води ріки Вістули, живуть відварії, які зібралися з різних племен; за ними берег Океану тримають ести, зовсім мирний народ, на південь межують з ними сильніше плем'я акацирів, які не знають рослинництва, а живуть від скотарства та мисливства»<sup>1</sup>.

Міграція готів захопила з собою герулів, гепідів і бургундів, а також зрушила з місця інші племена. Германські народи, захоплені цією міграцією, певною мірою допомогли готам утворити на території пізнішої України і прилеглих землях величезну «варварську поліетнічну імперію», значну частину території якої дозволяють визначити описи Йордана та матеріали поліетнічної черняхівської археологічної культури<sup>2</sup>.

Гепіди на якомусь етапі відірвалися від готів і у середині III ст. вторгнулися в Дакію та стали загрожувати східним провінціям імперії. Чи перейшли вони через Моравську браму або Дукельський перевал (як вважають польські історики), чи, скоріше, відірвавшись від готів, форсували Дунай, залишається питанням дискусійним через відсутність будь-яких джерел. Імператор Децій відкинув їх з Дакії, змусивши осісти на Тисі і Самошу, де їх осади зафіксувало джерело Йордана<sup>3</sup>.

В III ст. слідом за гепідами до Карпатської котловини рушили і руги (за свідченням пам'ятки *Laterculus Veronensis*)<sup>4</sup>. На схід з готами рушили герули, а також відлами бургундів. Основна маса бургундів з сілінгами в середині III ст. пересунулися в західному напрямі на Мен. Їх рух змістив гастингів та вандалів. За Йорданом, герули та бургунди осіли біля Меотиди<sup>5</sup>. Незначні відлами бургундів залишилися на Одрі в околицях пізнішого Франкфурта, а вандалів – на Варті<sup>6</sup>. Хроніка Іпполіта Римського (234–235 рр.) помістила над Дунаєм на римському лімесі два сарматські (гамаксоби і греко-сармати) і п'ять германських (маркомани, вандали, квади, герули і гермундури) народів, які раніше перебували між Ельбою та Віслою<sup>7</sup>. Заперечення щодо можливості появи герулів у 234–235 рр. на берегах Дунаю, оскільки основна маса їх знаходилася на берегах Азовського моря близько 267 р.<sup>8</sup>, неперекон-

<sup>1</sup> Там же. – С. 36–37.

<sup>2</sup> Wolfram H. *Historia Gotów*. – Warszawa–Gdańsk, 2003.

<sup>3</sup> Diclescu C.C. *Die Gepiden*. – Т. 1. – Leipzig, 1923; Piotrowicz L. *Goci i Gepidowie nad dolną Wisłą I ich wędrówka ku Morzu Czarnemu i Dacji // Przegląd Historyczny*. – 1951. – N 5/6. – S. 74.

<sup>4</sup> Kauffmann F. *Deutsche Altertumskunde*. – Т. 2. – München, 1923. – S. 54–57.

<sup>5</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 117–118.

<sup>6</sup> Niderle L. *Op. cit.* – Č. 3. – S. 97.

<sup>7</sup> Hippolitus Werke. – Т.4: *Die Chronik des Hippolitus im Matritensis Graecus*. – Leipzig, 1929. – S.121.

<sup>8</sup> Lowmiański H. *Początki Polski*. – Т. 1. – S. 277–278.

ливі, позаяк германські народи, зрушені готами, нерідко мігрували у протилежних напрямках.

Цей момент має принциповий характер, оскільки подальший рух герулів у Подунав'ї міг бути зовсім не пов'язаний з тими їх групами, які знаходилися біля Меотиди і могли разом з готами відійти в Крим. Щоправда, під натиском гунів в Карпатській котловині та в Нижньому і Середньому Подунав'ї число германських народів стало зростати вже з кінця IV ст. Серед них, безперечно, були і племена з-над Меотиди. Юлій Гонорій (376 р.) називає серед дунайських народів бургундів, герулів, бастарнів, готів та гепідів, а між двома останніми – дулів<sup>1</sup>. Це скоріше *vanduli* – вандали.

Міграція германських племен «очистила» територію над Віслою, дозволивши раннім слов'янським племенам мігрувати в цьому напрямі. Вона ж рівночасно «закрила» для тих же слов'ян південний причорноморський напрям. Західною межею склавинів, за Йорданом, була умовна лінія від Новітуну до Мурсіанського озера. Новітун (від кельт. *nov-ios* – «новий» і «*dun*» – «укріплення») – з такою назвою військових городків на римському лімесі було багато. Найбільш східним з них був городок Новіодун в землі бастарнів в Нижній Мезії на правому березі Дунаю (нині це місто Ісакча в Румунії). Цей варіант локалізації, запропонований ще Т. Момзенем, доволі контроверсійний. З інших варіантів найбільш цікавий і не менш контроверсійний – Новіодун на р.Саві в районі теперішньої Любляни<sup>2</sup>. Тому частина дослідників вважає пошуки цієї координати безнадійними<sup>3</sup>. Стосовно іншої координати, то під Мурсіанським озером більшість розуміє Балатон, так як більше великих озер в цій частині Європи немає. Але така ситуація для III ст. зовсім нереальна. Тому, якщо прийняти версію Т. Момзена щодо локалізації Новіодуна в Ісакчі, то Мурсіанським озером могло би бути одне з більших озер між Рені та Ізмаїлом. Останнє мало би означати, що території склавинів простягалися до дунайського гирла.

Проблема локалізації раннього слов'янського масиву, як і його поділу, залишається відкритою. Найбільш активні в цьому плані польські вчені, які давно відстоюють вісянський варіант локалізації. За ними часто йдуть російські та українські науковці. За Д. Мачинським, «з початку II ст. до н. е. до середини IV ст. основна маса предків історичного слов'янства (званого германцями *venethi*) жила на території, обмеженій з заходу середнім Німаном і середнім та верхнім Західним Бугом, з півдня – лінією, що йде від верхів'їв

---

<sup>1</sup> Honorii J. *Cosmographia* // *Geographi Latini minores*. Coll. A. Riese. – Neilbronnae, 1876. – P. 26.

<sup>2</sup> Скржинская Е.Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новистуне // *Византийский Временник*. – Т. 12. – М., 1951.

<sup>3</sup> Третьяков П.П. *Восточнославянские племена*. – М., 1953. – С. 156.

Південного Бугу на нижній Псел, зі сходу – лінією, яка з'єднує верхів'я Псла і по середній Західній Двині і витоку Дніпра на верхню Оку»<sup>1</sup>.

Він також поділяє думку, що окремі групи слов'ян, що проникали в більш південні та західні регіони, досягали під кінець II ст. і Повіслення, Прикарпаття та Нижнього Подунав'я<sup>2</sup>. Погоджуючись з цими висновками, можна допустити, що якийсь відлам слов'ян-венедів взяв участь у гепідській міграції і боротьбі за Дакію. Зрештою, як інакше пояснити, звідки взявся титул *Venedicus* у римського імператора Волузiana (251–253). Л. Нідерле, базуючись на поодиноких топонімах цього регіону, також допускав можливість проникнення слов'ян в області Подунав'я у II ст., а у III ст. навіть на середню дунайську низовину<sup>3</sup>. Л. Гіндін, провівши детальний лінгвістичний аналіз аргументації чеського славіста, хоч і відкинув частину її, однак дійшов висновку, що в момент подорожі Пріска Панійського (448 р.) слов'янські групи в Потиссі налічували вже далеко не перше покоління<sup>4</sup>.

Всю територію межиріччя Дністра і Дніпра, лівобережжя від Ворскли, верхів'я Дністра до Сяну і Вісли, а також значну частину Східної Румунії та Молдови, Словачини і Угорщини з рубежу III ст. зайняли пам'ятки поліетнічної черняхівської археологічної культури<sup>5</sup>. Вони зовсім відсутні

---

<sup>1</sup> Мачинский Д.А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 31–32.

<sup>2</sup> Macinskij D.A. Die älteste zuverlässige urkundliche Erwähnung // *Ethnologia Slavica*. – Т. 61. – 1974. – С. 51–70; Мачинский Д.А., Тиханова М.А. О местах обитания и направлениях движения славян в I – VII вв. н. э. // *Acta Archaeologica Carpathica*. – Т. 16. – 1976. – С. 95–104.

<sup>3</sup> Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1958. – С. 50–51, 54.

<sup>4</sup> Гиндин Л.А. К хронологии и характеру славянизации Карпато–Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей... – С. 52–96. Див. також: Роровіч І. Quel était le peuple rannonien qui parlait μέδος et strava? // Зборник радова Византолошког ин-таю – 1961. – Књ. 7. – С. 201, 226.

<sup>5</sup> Черняховская культура [МИА № 82]. – М., 1960; Древности эпохи сложения восточного славянства [МИА № 116]. – М., 1964; Баран В.Д. Памятники Черняховской культуры бассейна Западного Буга [МИА № 116]. – М., 1964; Його ж. Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972; Його ж. Черняхівська культура. – К., 1981; Його ж. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Буга. – К., 1981; Його ж. Черняхівська культура – поліетнічне утворення на території Південно–Східної Європи // Археологія давніх слов'ян. – Київ, 2000; История и археология юго–западных областей СССР начала нашей эры [МИА № 139]. – М., 1967; Рафалович И.А. Данчены. Могильник Черняховской культуры III–



в Закарпатті і по річках Стрий, Свіча, Ломниця, Бистриця, тоді як ними заповнені верхів'я Дністра, Сяну і Вісли, теперішня Чернівецька область, межиріччя Стиру і Горині по лінії Луцьк – Рівне<sup>1</sup>. Загалом черняхівська культура охоплює ареали склавенів та антів, про яких пише Йордан. Тому чисто слов'янською вважав її археолог В. Хвойка, чії розкопки у 1899 р. поклали початок вивченню цієї культури<sup>2</sup>. Тривалий час у нього було багато прихильників (Е. Симонович<sup>3</sup>, Є. Махно<sup>4</sup>, А. Довженок<sup>5</sup>, М. Брайчевський<sup>6</sup> та інші). Однак з накопиченням матеріалів кидалося в вічі, що ця культура ніяк не

---

IV вв. н. э. – Кишинев, 1986; Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. – К., 1987; Его же. Черняховская культура и Боспор // БИ. – Вып. 1. – 2001. – С. 246–249; Його ж. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999; Юрочкин В.Ю. Черняховская культура Юго-западного Крыма // Хазарский сборник. – Вып. 10. – 1999. – С.257–274; Пиоро И.С. Черняховская культура и Крым // Сто лет черняховской культуре. – Киев, 1999. – С. 231–241; Терпиловский З.В. Киевская и черняховская культуры: проблемы контактов // Stratum plus. – № 4. – 2000. – С. 303–311; Его же. К проблеме контактов киевской и черняховской культур на раннем этапе их развития // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 18–26; Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. – Харьков, 2000; Романюк В.В. Комплекс находок черняховской культуры и заселения у с. Лукьяновка (Киевская обл.) // Археологія. – 2003. – № 1. – С. 109–112.

<sup>1</sup> Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982.

<sup>2</sup> Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // Записки Русского имп. Арх. об-ва. – Вып. 12. – 1901; Его же. Древние обитатели Среднего Поднепровья. – Киев, 1913.

<sup>3</sup> Симонович Э.А. Лепная керамика памятников черняховской культуры нижнего Днепра // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып. 68. – М., 1957; Его же. Северная граница памятников черняховской культуры [МИА № 116]. – М., 1964; Его же. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // История и археология юго-западных областей СССР начала н. э. – М., 1967; Его же. Племена Поднепровья в первой половине I тыс. до н. э. / Автореф. дис... докт. ист. наук. – М., 1971.

<sup>4</sup> Махно Є.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР [МИА № 82]. – М., 1960; Його ж. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // Археологія. – Т. 20. – 1966.

<sup>5</sup> Довженок В.И. Землеробство древньої Русі. – К., 1961; Его же. Черняховская культура в истории населения среднего Поднепровья // Краткие сообщения Ин-та Археологии. – Вып. 121. – 1970. – С. 39–43.

<sup>6</sup> Брайчевський М.Ю. // Археологія. – Т. 3. – К., 1971. – С. 99–100.

в'яжеться ані з попередньою зарубинецькою культурою (думка Б. Рибаківа, що зарубинецька культура переросла в черняхівську, виглядає поверховою<sup>1</sup>), ані з наступними (без сумніву, слов'янськими) культурами, які скоріше виступають спадкоємцями зарубенецьких племен, ніж черняхівських. Черняхівська культура має всі характерні ознаки північної римської периферії, сильно пов'язаної економічно з митрополією (за даними М. Брайчевського, лише на території нинішньої України знайдено близько 28 тис. монет, з яких 24 тис. відносяться до кінця I–III ст. н. е.<sup>2</sup>; цей період чи не найбагатший на монетні знахідки<sup>3</sup>). В попередню епоху ця культура зазнала помітного латинського впливу. Плужне землеробство, розвинене скотарство, високий рівень ремісничого виробництва (пізніші слов'янські племена не використовували гончарне кружало і не знали такого рівня обробки металів) і, нарешті, зачатки поширення писемності на основі грецького і латинського алфавітів – такі основні риси цієї культури<sup>4</sup>. Німецькі, як і більшість інших зарубіжних дослідників, вважали черняхівську культуру без застережень гото-гепідською. На складність етнічної інтерпретації вказував Д. Березовець<sup>5</sup>. Поступово склалася думка про поліетнічний характер цієї культури, де одним з головних чинників виступили готські племена. На це вказує почасти і різноманітний та змішаний поховальний обряд, часто присутній на одних і тих же могильниках і синхронний в часі. До такого висновку прийшли П. Третьяков<sup>6</sup>, Ю. Кухаренко<sup>7</sup>, М. Тиханова<sup>8</sup>, П. Кропоткін, а також всі сучасні дослідники (В. Баран, Б. Терпиловський, Б. Магомедов та ін.). На даний час дослідники виділять сім

---

<sup>1</sup> Рыбаков Б.А. Киевская Русь. – С. 38.

<sup>2</sup> Брайчевський М.Ю. Знахідки римських монет на території УРСР // Археологія. – Т. 2. – К., 1950. – С. 235.

<sup>3</sup> Ляскоронский В.Г. Находки римских монет в бассейне Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического Съезда. – Т. 1. – М., 1901; Кропоткин В.В. Клады римских монет в Восточной Европе // Вестник древней истории. – 1951. – № 4; Небієрідзе Г.О. Про поширення римських монет у Східній Європі // Археологія. – Вип. 48. – 1984. – С. 12–19.

<sup>4</sup> Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. – Л., 1982. – С. 14.

<sup>5</sup> Березовец Д.Е. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднестровья // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып. 121. – 1970. – С. 15–17.

<sup>6</sup> Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. – Л., 1982. – С. 14

<sup>7</sup> Кухаренко Ю.В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // Советская археология. – 1960. – № 1. – С. 289–300; Его же. Могильник Брест-Тришин // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып. 100. – М., 1965. – С. 97–101.

<sup>8</sup> Тиханова М.Н. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып. 121. – М., 1970. – С. 89–94.

локальних варіантів черняхівської культури: волинський, верхньодністровський, карпатський, середньодніпровський, побузький, молдовський, причорноморський.

Готи, які захопили у своєму русі і інші германські племена, зайняли величезну територію, заповнену ірано-сарматськими та дако-фракійськими племенами, а також протослов'янами, які рухалися на південь з басейну Прип'яті. Під впливом готів значна частина племен розпочала міграцію в різні сторони, але багато з них залишилося або зупинилося на території готського впливу. Все це породило розмаїття черняхівської культури. Лише в межиріччі нижнього Дунаю, Пруту і Дністра зафіксовано 920 черняхівських пам'яток<sup>1</sup>. В сусідніх румунських районах зафіксовано не менше 500 поселень і 10 могильників<sup>2</sup>. У Придністровському регіоні в черняхівських пам'ятках простежуються традиції домобудування, характерні як для дако-гетських (липицької культури), так і протослов'янських пам'яток (зарубинецької культури), дакійська традиція в капищах округлої в плані форми з використанням вертикально поставлених стовпів і кам'яної огорожі, а також стійкі традиції трупоспалення. Окрім твердо дакійської основи можна виділити елементи сарматські, гото-германські (з субстратами поморської культури), а також обережно допускати можливість присутності слов'янських потоків<sup>3</sup>, які до V ст. стали визначальними<sup>4</sup>.

Лінгвістичні матеріали, скоріше, свідчать про проникнення слов'янських груп на південь і захід та їх участь у черняхівській культурі. З III ст. збереглися кілька готських інскрипцій, написаних рунічним алфавітом з 24 літер. У IV ст. вже у Мезії аріанський вестготський єпископ Вульфїла (311–383) здійснив переклад Євангелія. Вульфїла склав готську азбуку з 27 літер (20 грецьких, 5 латинських і дві з старого рунічного алфавіту). Зберігся також невеликий кримсько-готський словник з другої половини XVI ст. Взагалі кримсько-готський діалект вигас лише у кінці XVIII ст. Матеріали з готської мови дають деякі цікаві результати: *plug* – плуг; *mekó* – меч; *hilm* – гелм, шолом; *skatt* – скот, худоба; *hlaifs* – хліб; *szklo* – шкло, скло; *chlew* – хлів; *chyž* – хижа, дім; *kniedz* – князь; *misa* – миска; *kupiti* – купити; *kusiti* – коштувати; *osl* – осел; *stledz* – шеляг; *skut* – одяг; *smoky* – смоковниця, фіги; *vino* – вино; *vinogradz* – виноград; *gobino* – давньоруське урожай, *lek* – лік, лікарство; *lixva* – лихва; *lst* –

---

<sup>1</sup> Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М., 1975. – С. 71.

<sup>2</sup> Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. – М., 1973. – С. 204.

<sup>3</sup> Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 105–134.

<sup>4</sup> Винокур И.С. История та культура черняхівських племен. – К., 1972. – С. 143–162; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С. 96.

лесть, підступ; plk – полк; bardy – бартка, бойовий топірець; buky – літера; koldzdz – колодязь; berg – берег; bor – бор; brdo – взгір'я; dlг – довг, борг; gord – город, град; gos – гість; ljud – люд; most – міст; ruda – руда; stlp – стовп; volsti – володіти, від цього слова і волость; та інші<sup>1</sup>. В перших віках нашої ери східні та західні слов'яни склали одну північнослов'янську мовну групу, що знайшло відбиток у граматичних особливостях. Гунська та аварська міграції призвели до їх поступового розділення на східних та західних. Отже, германські субстрати у мовах східних та західних слов'ян – наслідок готської епохи.

З чисто «готських» топонімів можна назвати Пелтев, Пелтва, Полтва, Полота<sup>2</sup>. Археологи також відзначають вплив готських фібул на розвиток і оздоблення східно- і південнослов'янських фібул – пальчатих, антропо- і зооморфних – з VI–VII ст. на середньому на нижньому Дніпрі<sup>3</sup>.

Цікаві матеріали дають черняхівські пам'ятки причорноморського локального варіанту, які свідчать, що саме сюди перемістилася основна маса готів. В районі Тіри та Ольвії на сармато-гетській основі помітний виразний вплив готських елементів – типи речей, які тяжіють до вельбарської та пшеворської культур. Тут панувало також кам'яне будівництво з особливим плануванням будов (прямокутні двох- і трьохкамерні доми), переважаючий обряд трупопокладення в ямах складної конфігурації, а в кераміці – місцеві

---

<sup>1</sup> Brückner A. Cywilizacja i język. – Warszawa, 1901. – S. 6; Id., Dzieje języka polskiego. – Warszawa, 1960. – S. 15–45; Haberlandt A. Europa und seine Randgebiete. – Stuttgart, 1926. – S. 9, 17, 33; Stender-Petersen A. Slavisch-germanische Lehnwortkunde // Eine Studie über die ältesten germanischen Lehnwörter im Slavischen in sprach- und kulturgeschichtlicher Beleuchtung. – Göteborg, 1927; Zelenin D. Ost slavische (russische) Volkskunde. – Berlin, 1927. – S. 3; Cross S.H. Gothic Loan-words in the Slavic Vocabulary // Harvard Studies and Notes in Philology and Literature. – T. 16. – K. 42. – 1934; Lehr-Splawiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. – Poznań, 1946. – S. 144–152; Machek V. Quelques mots slavo-germaniques // Slavis. – T. 20. – 1950–1951. – S. 200–218; – T. 21. – 1952–1953. – S. 252–286; – T. 22. – 1953. – S. 351–360; Kuryłowicz J. Związki językowe słowiańsko-germańskie // Przegląd Zachodni. – T. 7. – 1951. – Z. 5–6. – S. 191–206; Taszycki W. Dotychczasowy stan badań nad pobutem dryżyn germańskich na ziemiach polskich w świetle toponomastyki // Przegląd Zachodni. – T. 7. – 1951. – Z. 5–6. – S. 182–190; Мартынов В.В. Славяногерманское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск, 1963. – С. 249.

<sup>2</sup> Łowmiański H. Początki Polski. – T. 1. – S. 200.

<sup>3</sup> Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С. 142–143; Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 46–85; Werner J. Die slawischen Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts // Reinecke Festschrift. – Mainz, 1950. – S. 150–171; Riegl A. Spätromische Kunstindustrie. – Wien, 1927.

форми ліпленого посуду<sup>1</sup>. Керамічні матеріали типу Брест–Тришин знаходять і в Танаїсі<sup>2</sup>.

В міру того, як основна маса готів зосереджувалася у Причорномор'ї, в черняхівський ареал у IV ст. почали своє вторгнення племена з пізньозарубинецького та прип'ятьського масиву, що призвело до появи культури пам'яток кийвського типу. Цей масив спочатку під впливом гото-гепідської експансії відійшов вверх по Дніпру та Десні і ближче до Прип'яті, потіснивши і частково асимілювавши масиви балтів та фінів<sup>3</sup>. Пам'ятки кийвського типу виступають тим елементом, який пов'язує зарубинецьку культури з слов'янськими культурами пізнішого часу. Вони поширені на Правобережжі південніше Києва, на сході сягають верхів'їв Сейму та Псла, на заході, схоже, – до верхів'їв Південного Бугу та Горині<sup>4</sup>. За В. Седовим, антська група слов'ян сформувалася у III–IV ст. в складі черняхівської культури в умовах взаємодії та симбіозу з іраномовним сарматським населенням<sup>5</sup>.

У III ст., в процесі руху на південь, готи розділилися на східних (остроготів, остготів) і західних (везиготів, вестготів). Межею їх розділу став Дністер. Початково ще зберігалася гегемонія східної династії Амалів, король з якої Острогота (за Т. Момзенем, близько 218–250 рр.) розпочав довгу виснажливу війну з Римом. Близько 248 р. він вторгнувся у Нижню Мезію. Разом з готами виступили певкіни, карпи (за Йорданом, «це надзвичайно досвідчені у війні люди, які часто були ворожими римлянам»<sup>6</sup>) та тайфали. 50-тисячне військо остроготів швидко добилося успіху. У 250 р. вони здобули Філіппополь (Пловдив). Імператор Децій зібрав кращі легіони, але в битві при Берое (Стара Загора) у 251 р. загинув разом з сином, а римська армія була

---

<sup>1</sup> Магомедов Б.В. О культурно–хронологическом соотношении черняховских памятников Причерноморья и лесостепи // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1982. – С. 135–155.

<sup>2</sup> Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. – М., 1972. – С. 329.

<sup>3</sup> Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен... – С. 51–59

<sup>4</sup> Даниленко В.Н. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра // Краткие сообщения Ин–та археологии УССР. – Вып. 4. – 1955; Його ж. Пізньозарубинецькі пам'ятки кийвського типу // Археологія. – Т. 19. – 1976. – С. 65–92; Даниленко В.Н., Дудкин В.Н., Круц В.А. Археолого–магнитная разведка в Киевской области // АИУ, 1965–1966 гг. – Вып.1. – Киев, 1967. – С. 209–215.

<sup>5</sup> Седов В.В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 93–105; Его же. Анты // Проблемы советской археологии. – М., 1978. – С. 164–173.

<sup>6</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 125–138.

розгромлена<sup>1</sup>. Масову міграцію готів у задунайські провінції зумів зупинити лише імператор Клавдій II (268–270), який отримав почесний титул «Готський». У 269 р. в битві біля Науса (Ніш, Сербія) гото-карпське військо, яке джерела оцінюють в 350 тис. (що, звичайно, перебільшення), було розгромлене<sup>2</sup>. Готи були відкинуті за Дунай, але вже у 271 р. імператор Авреліан (270–275) змушений був евакуювати провінцію Дакія, єдину римську провінцію на лівому березі Дунаю<sup>3</sup>. Опанувавши Дакію, готи стали тиснути карпів та бастарнів у межиріччі Дунаю та Дністра. Останні кинулися до римського лімесу, і імператор Проб (276–282) поселив на римському березі Дунаю 100 тис. бастарнів. Імператор Галерій (293–311) шість разів справляв тріумф по перемогах над карпами, які також під натиском готів пробували прорвати римський лімес. Після 295 р. карпи були переселені в Паннонію в межі імперії. Окремі їх групи ще у 301 та 319 рр. пробували воювати на римських кордонах. Готи тиснули також і сарматів. Імператор Кар (282–283) зумів стримати натиск сарматського конгломерату в кількадечних боях, перебивши близько 1 тис. і взявши в полон 20 тис. осіб<sup>4</sup>. У 358 р. імператору Костанцію (337–361) довелося знову відбивати свіжий натиск сарматів.

У IV ст. розгорнулася діяльність найвидатнішого з Амалів – короля Германаріха (за Т. Момзенем, близько 351–376 рр.). За Йорданом, спочатку Германаріх розгромив і підпорядкував герулів, які займали землі біля Меотиди. Потім він вислав військо проти венедів, які хоча і були достойні зневаги через слабкість своєї зброї, однак були могутніми завдяки своїй

---

<sup>1</sup> Ремесленников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. – М., 1954. – С. 52–70.

<sup>2</sup> Там же. – С. 125–138.

<sup>3</sup> Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакии // Вестник древней истории. – 1956. – № 3. – С. 63–84.

<sup>4</sup> Ремесленников А.М. К истории сарматских племен на среднем Дунае в IV в. // Ученые записки Казанского педагогического ин-та. – Вып. 12. – Казань, 1957; Его же. Борьба племен Северного Подунавья и Поднестровья с Римом и ее роль в падении Римской империи. – Казань, 1984; Бандровський О.Г. Радянська історична наука про римську експансію у Карпато-Дунайський регіон (I–III ст.) // Вісник Львівського Держ. ун-ту. Серія історична. – Вип. 20. – 1984. – С. 52–58; Буданова В.П. Взаимоотношения готов с Римом и Византией конца III – первой половины IV в. в античном и средневековом обществе. – М., 1984. – С. 15–37; Ее же. К вопросу о формировании вестготов и остготов (по данным письменных источников) // Взаимосвязь социальных отношений и идеологии в средневековой Европе. – М., 1983. – С. 4–28; Ее же. Этническая структура «государства Германариха» (По данным письменных источников // Краткие сообщения Ин-та археологии. – № 178. – М., 1984. – С. 35–40.

чисельності і пробували спочатку чинити опір», і підпорядкував їх<sup>1</sup>. Далі Германаріху підкорилися наступні племена: гольтескіфи, тіуди, інаункси, васіабронки, меренс, морденс, імніскари, роги, тадзанс, атаул, навего, бубегени, колди, гелури і ести<sup>2</sup>. Меренс (меря), морденс (мордва) та ести – віддалені від черняхівського ареалу фінські племена. Частина племен, перелічених у цьому реєстрі, відома вірменській історіографії VII ст.: Rogas як Ardos, Tanzans як Dačan, атаули як Athual–Dwal – всі троє в районі пізнішої Осетії, навего як *ἡναυος*, бубегени як Ragan, колди як Coldas – всі між Меотидою та гирлом р. Урал<sup>3</sup>. Схоже, що готська традиція включила до реєстру племен, підпорядкованих Германаріху, всі відомі навколишні племена. Можливо, це зробив Кассіодор, піднімаючи престиж предка Теодоріха Великого. Про Германаріха писав і римський історик Амміан Марцелін<sup>4</sup>. Звичайно, це не дає підстав вважати державу Германаріха плодом фантазії Йордана, а королівство готів залежним від венеदів<sup>5</sup>.

Скандинавський епос також зберіг перекази про цього короля. Зокрема, *Nervarsaga* розповідає про готського короля Гейдрека, який правив у Рейндготії із столицею у Данпарстаді (Дніпровське місто). По його смерті Хльод став вимагати у сина та спадкоємця Ангантюра половину батьківської спадщини – «половину того великого лісу, що зветься Темний ліс, ту святу могилу, що лежить на шляху, ту чудову скелю в дніпровських місцях, половину замків, що мав Хейдрек»<sup>6</sup>. У «Старшій Едді» збереглася «Пісня про Хльода» («Пісня про битву готів з гунами»), де розповідається про боротьбу за спадщину короля Хейдрека («Я хочу половину спадщини Хейдріка: доспіхів, мечів, худоби і приплоду, скарбів скарбниці, жорнів скрипучих, рабів і рабинь з їх дітьми разом, і ліс знаменитий, що зветься Мюрквід (Темний ліс), на готській землі могили священні, камінь священний в луці Данпа (Дніпра), кольчуг половину, у Хейдрека бувших, земель і людей і блискучих кілець»<sup>7</sup>). Хльод з допомогою гунів пробував добути готський престол, але це йому не вдалося, і він загинув у боротьбі з Ангантюром. Сага і едичні пісні перегукуються з окремими епізодами реальної біографії Германаріха, який був молодшим сином короля Агіульфа і, можливо, вів боротьбу з котримсь з старших братів (Ексілом,

---

<sup>1</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 119.

<sup>2</sup> Там же. – С. 116, 118, 120.

<sup>3</sup> *Lowmiański H. Początki Polski*. – Т. 1. – S. 405.

<sup>4</sup> Амміан Марцелін. *Libri XXXI*. – С. 3, 1.

<sup>5</sup> Скржинская Е.М. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новистуне // *Византийский Временник*. – Т. 12. – М., 1957. – С. 24.

<sup>6</sup> Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – К., 1963. – С. 48.

<sup>7</sup> Пісня про Хльода, 7–8 // *Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах*. – М., 1975. – С. 351.

Едіульфом або Вульфвульфом). В усіх цих пам'ятках згадується Дніпро або Дніпровське місто. Ісландський дослідник Едди і саг Г. Вігфуссон здійснив спробу ототожнити Данпарстад з Києвом. Це повторили А. Куник та Ф. Браун<sup>1</sup>. Ця гіпотеза була відкинена ще у XIX ст.<sup>2</sup>, аж до заперечення зв'язку Данпа з Дніпром<sup>3</sup>. Заслуговує, однак, на увагу давня пропозиція Б. Рыбакова, який розміщав Данпарстад на єдиному черняхівському городищі біля с. Башмачка на початку дніпровських порогів<sup>4</sup>.

Згідно з традицією, Германаріх загинув на 110 році життя. Він наказав розірвати кіньми Сунільду, дружину короля росомонів (напевно, роксоланів), які уклали союз з ворожими готам гунами. Брати Сунільди Сар і Аммія поранили короля в бік мечем. Король довго мучився і помер<sup>5</sup>. Смерть Германаріха датують 375–376 р.

Цей сюжет також знайшов відбиток у сагах («Вислови Хамдара», «Пісня Атлі» та ін.). Хамдар і двоє його братів Серлі та Ерп за бажанням їх матері Гудрун вирушили до готської столиці, щоб помститися за смерть своєї сестри Сванхільди, яку готський король Германаріх стратив, кинувши під копита коней<sup>6</sup>. У «Волсунга-сага» – Сванхільда, дочка Сігурда і Гудрун, видана заміж за короля Йормунрека (Германаріха ?), була ним запідозрена у невірності і страчена – розтоптана кіньми. Її брати Хальді, Серлі та Ерп вирішили помститися за сестру. По дорозі загинув Ерп, але Серлі та Хальді добралися до палат Йормунрека і вбили короля, хоча і самі загинули<sup>7</sup>.

Розповідь про загибель Германаріха здавна пов'язували з відомою легендою про заснування Києва (три брати Кий, Щек і Хорив та сестра Либедь)<sup>8</sup>. За вірменською легендою, вставленою в «Історію Тарона» Іоанна Маміконяна (VII ст., вірменська версія поміщена перед описом подій епохи імператора Маврикія (582–602), сам автор відносив її до більш раннього часу),

---

<sup>1</sup> Куник А. Русский источник о походе 1043 г. // Дорн Д. Каспий. – СПб., 1875. – С. 55; Браун Ф. Черноморье. – Т. 2. – Одесса, 1880. – С. 289.

<sup>2</sup> Шашкевич Н.П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Университетские известия ун-та св. Владимира. – Т. 26. – Киев, 1886. – С. 239–241.

<sup>3</sup> Боровський Я.В. Походження Києва. – К., 1981. – С. 12.

<sup>4</sup> Рыбаков Б.А. Киевская Русь... – С. 44.

<sup>5</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 129–130.

<sup>6</sup> Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М., 1975. – С. 330–333.

<sup>7</sup> Сага о Волсунгах. – М.–Л., 1934. – С. 236–248.

<sup>8</sup> Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. – С. 39–43.



братів звали Куар, Мелтей і Хореан<sup>1</sup>. Обидві легенди, скоріше всього, ніяк не пов'язані між собою, а тим більше з Германаріхом.

Розповіді саг про боротьбу за владу по смерті Германаріха, напевно, відбивають якісь історичні реалії. Королівську владу здобув внук старшого брата Германаріха Вультвулфа – Вінітар, син Валараванса, а основна частина нащадків знаменитого короля була відсунена від влади. На той час гуни вже досягли Меотиди, і Вінітар, ведучи боротьбу за владу, мусив визнати їх зверхність. Але «потроху звільнюючись з-під влади (гунів. – Л. В.) і пробуючи проявити свою силу, він (Вінітар. – Л. В.) рушив в межі антів, і коли вступив туди, у першій битві був переможений, але далі став діяти рішучіше і розп'яв короля їх Божа з синами його і з 70 старійшинами для постраху, щоби трупи розп'ятих подвоїли страх підкорених»<sup>2</sup>. В готській традиції ім'я короля передано як Вінітар (переможець венедів), тоді як Амміан Марцелін називає його Вітімір.

Короля антів Божа пов'язують з Божеском у Болохівській землі, або навіть Буськом. Кабардинський просвітитель Шора Бекмурзович Ногмов (Ногма) (1794–1844) ввів у науковий обіг зібраний ним адиго-кабардинський епос, частково опублікований у «Закавказском вестнике» (1847, № 4–21) і виданий окремою книжкою у Тифлісі в 1861 р.<sup>3</sup> Вчений пов'язав стару адигську легенду з битвою Вінітара. На його думку, в середині IV ст. над р. Баксаном жив князь Дауо, який мав вісім синів та дочку. Старший син Баксан – нартський богатир, загинув у битві з королем готів разом з 80 вельможними нартами. Кабардинською «ант» – «стара людина». Гіпотеза Ш. Ногмова має багато прихильників<sup>4</sup>. На її підставі відомі славісти Г. Вернадський<sup>5</sup> та Ф. Дворнік<sup>6</sup> навіть зробили висновок, ніби алани завоювали антів. Всі ці версії сумнівні і залишаються дискусійними.

Вінітар «з такою свободою правив ... ледве протягом одного року, не потерпів Баламбер, король гунів»<sup>7</sup>. В двох битвах готи зуміли вистояти. На допомогу Вінітару прийшов інший внук Германаріха – Геймунд, син

---

<sup>1</sup> Еремян С.Т. О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна // Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. – Киев, 1965. – С. 153.

<sup>2</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 247.

<sup>3</sup> Ногмов Ш. История адыгского народа составлена по преданиям кабардинцев. – Нальчик, 1958.

<sup>4</sup> Orlik A. *Ragnarök – die Sagen vom Weltuntergang*. – Berlin–Leipzig, 1922. – S. 467.

<sup>5</sup> Vernadsky G. *Ancient Russia*. – New Hawen, 1943. – P. 82.

<sup>6</sup> Dvornik F. *The Making of Central Eastern Europe*. – London, 1949. – P. 277–283.

<sup>7</sup> Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С. 249.

Гунімунда. «В третій битві, коли обидва наблизилися один до одного, Баламбер, підкравшись до ріки Ерак (десь в районі нижнього Дніпра. – Л. В.), пустив стрілу і поранивши Вінітара в голову, вбив його»<sup>1</sup>. Готи стали данниками гунів. Племянниця Вінітара Вадамерка була взята до гарему переможця. Королем готів гуни поставили Гунімунда, сина Германаріха, свого часу усуненого Вінітаром.

Основне ядро «варварської імперії» династії Амалів знаходилося на Нижньому Дніпрі, десь в тому районі, де Б. Робаков локалізував Данпарстад. Основна маса остготів з середини III ст., схоже, перебувала у Приазов'ї від берегів Сивашу до гирла Танаїсу-Дону, а можливо, частково – і на східному березі Азовського моря<sup>2</sup>. Реєстр племен Йордана, рівно ж як і матеріали, зібрані Ш. Ногмовим, дозволяють з достатньою долею вірогідності припускати можливі походи готів на Північний Кавказ, тим більше, що джерела підтверджують їх походи по Чорному морю (у 255–256 рр. вони напали на порт Пітіунт в Понті; у 257 р. повторили напад; у 264 р., висадившись на понтійському березі, проникли в Каппадокію та Віфінію; у 266 р. напали на західні береги Понту; у 275 р. також заглибилися в Малу Азію)<sup>3</sup>. На нижньому Доні вони утвердилися в середині III ст. Тоді ж було знищено Танаїс, хоча обставини загибелі цього міста дослідники не схильні пов'язувати саме з готами<sup>4</sup>. На допомогу готів спирався узурпатор Фарсанз, котрий після Рескупоріда IV займав боспорський престол у 253–254 рр.<sup>5</sup> Морські походи готів не могли відбуватися без підтримки флоту Рескупоріда V. На боспорські володіння на східному березі Меотиди тиснули племена зі сходу та півночі, так що поява готів була досить вигідною<sup>6</sup>. При цьому ані Йордан, ані інші автори (наприклад, Ісидор, який написав у VII ст. «Історію готів, вандалів і свевів», спираючись на більш ранніх авторів Діона Кассія, Орозія, Сальвіана, Евтропія

---

<sup>1</sup> Там же.

<sup>2</sup> Lewicki T. Zagadnienie Gotów na Krymie // Przegląd Zachodni. – R. 7. – 1951. – N 5/8. – S. 80.

<sup>3</sup> Карту походів див.: Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М., 1990. – С. 81

<sup>4</sup> Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.–Л., 1949. – С. 444; Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. – Москва, 1972. – С. 302–304.

<sup>5</sup> Кругликова И.Т. Боспор III–IV вв. в свете новых археологических исследований // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – Вып. 105. – 1965. – С. 8.

<sup>6</sup> Кругликова И.Т. Культура Боспора в позднеантичный период // Античное общество. – М., 1967. – С. 16–17.

та вестготську традицію<sup>1</sup>), не згадують про сутички готів з боспорцями або підпорядкування ними Боспорського царства. Лише у 276 р., після того, як готи були розгромлені у Малій Азії, боспорський цар Тейран (275–276 – 278–279) довершив розгром тих решток, які повернулися з походу. Боспор та кримські міста знову звернулися до Риму, і з кінця III ст. римські гарнізони знову з'явилися в Херсонесі та інших місцях південного побережжя.

В Криму готи запанували не пізніше третьої чверті III ст. (скарб з 113 римських срібних монет, срібної фібули і скляного виробу, знайдений на р. Качі поблизу с. Долинне в Бахчисарайському районі, містить монети, датовані найпізніше 251 р.). Вважати, що тут перебувала основна їх частина (зокрема, на Керченському півострові)<sup>2</sup>, по меншій мірі, бездоказово. Хоча проникли готи в Крим, напевно, не через Перекоп, а через Керченський півострів<sup>3</sup>. Тамтешні готи отримали назву трапезитів. Готи практично не зачепили аланів в Донецькому Кряжі, а в Криму вони, скоріше всього, обмежилися степовою частиною, потіснивши іраномовних сарматів ближче до гір<sup>4</sup>. На південному побережжі продовжували функціонувати грецькі міста<sup>5</sup>. Що стосується падіння Неаполя Скіфського, то тут важко стверджувати, що це відбулося в результаті готського вторгнення. Скоріше, до повної руйнації цього центру причетні гунні<sup>6</sup>.

В Приазов'ї готи перемістили сарматські масиви (не зачепивши їх в Донецькому Кряжі); напевно, під їх впливом савари переселилися далі на

---

<sup>1</sup> Diesner H.J. Isidor von Sevilla und das westgotische Spanien. – Berlin, 1977. – S. 17–21.

<sup>2</sup> Wolfram H. Geschichte der Goten. – München, 1979. – S. 10.

<sup>3</sup> Буданова В.П. Продвижение готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. (по данным письменных источников) // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 155–174; Ее же. Контакты готов с племенами *barbaricum solum* и ранневизантийской империей // Византийская цивилизация в освещении российских ученых 1947–1991. – М., 1999. – С. 84–95; Ее же. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М., 2000.

<sup>4</sup> Васильев А.А. Готы в Крыму. Ранняя пора христианства и эпоха переселения народов // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Вып. 1. – 1921. – С. 247–326; Его же. Готы в Крыму // Там же. – Вып. 2. – 1927. – С. 179–282.

<sup>5</sup> Tomaschek W. Die Goten in Taurien. – Wien, 1881; Braun F. Die letzten Schicksale der Krimgoten. – S.–P., 1890; Svennung J. Zur Geschichte des Goticismus. – Stockholm, 1967. – S. 28–32; Lönnroth E. Die Goten in der modernen kritischen Geschichtsauffassung // Studia Gotica. – Stockholm, 1972. – S. 58–62.

<sup>6</sup> Шульц П.Н., Головкина В.А. Неаполь скифский // По следам древних культур. – М.–Л., 1051.

## Готи на землях нинішньої України

північ. Таке ж переміщення, очевидно, відбулося в Криму, де частина місцевого населення відійшла в гори. У мовному відношенні до кримського конгломерату приєднався германський субстрат. Але і надалі в Криму основними залишилися іраномовні масиви. Для більш детальної конкретизації бракує джерельного матеріалу.

Під натиском гунів основна маса готів (вестготів і остготів) перемістилася за Дунай. Вестготи далі дійшли до Іспанії, а остготи – до Італії, де утворили свої королівства<sup>1</sup>. Та частина готів, яка залишилася в Криму, підпала під зверхність гунів. Вона разом з аланами відійшла у гірський Крим, де вже були готські поселення з другої половини III ст. Причому кримські гірські готи, схоже, не прийняли аріанської проповіді єпископа Ульфїлі і залишилися православними ортодоксами (у 325 р. на I Вселенському соборі готський єпископ Феофіл підписав нікейський символ віри). Готи разом з аланами отримали дозвіл розселитися на підступах до Херсонеса. В гірському Криму гото-аланські поселення почали перемішуватися. Так, при археологічних розкопках біля сіл Скалистого і Лучистого знайдені готська зброя і аланська кераміка.

У Північному Причорномор'ї, на Нижньому Дніпрі, Дністрі та Дунаї готів не залишилося, відлами аланів (окрім Криму) залишилися в Донецькому кряжі та на Північному Кавказі. Знелюднів також степовий Крим, звідки іраномовне та германське населення перейшло в гірську частину або помандрувало з гунами на захід.

Частина гунів, що залишила Паннонію після битви при Недао (454 р.), повернулася у Північне Причорномор'я та в Крим, де розселилася на території степового Криму і колишніх землях Боспорського царства. При цьому рештки готів і аланів відійшли ще далі в гори та на Таманський півострів. Готські могильники цього періоду знайдені на схилі гір Чатир-Даг, біля Харакса, Чорної ріки. Гунське королівство в Східному Криму деякий час залишалося потужною мілітарною державою, бо у 464 р. візантійський василевс Юстин посилав патрикія Проба на Боспор до короля гунів Зілігда з пропозицією військового союзу проти Персії. До кінця IV ст. гуни довершили руйнацію грецьких полісів на кримському побережжі. Вцілів лише Херсонес, але вже як опорний пункт Візантії. У 488 р. Візантія відновила кам'яні стіни, розрушені землетрусом, і послила свій гарнізон. З приходом василевса Юстиніана I у 527 р. почалося відродження грецьких міст вже як візантійських

---

<sup>1</sup> Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). – М., 1984. – С. 30–70, 105–116, 166–190.

і будівництво потужних фортець<sup>1</sup>. Васалами імперії стали кримські готи і алани. У 529 р. гунський король Грод прибув до двору Юстиніана I, визнав себе васалом і був поставлений правителем Боспору. Грод охрестився у візантійській столиці і, повернувшись на Боспор, наказав перелити статуї місцевих богів на монети. Його противники на чолі з братом Муагером підняли бунт і вбили Грода. Тоді візантійські війська прогнали рештки гунів з Криму.

Декларуючи відновлення Боспорського царства, Юстиніан дозволив коронувати боспорським царем нащадка попередньої династії Тіберія Юлія Діуптуна. На Боспор повернулися готи. Реальна влада зосередилася в руках комеса Евксінського Понту Іоанна та командирів найманих готських військ Годілі і Вадурія. Боспорське царство трансформувалося у візантійський округ. За наказом Юстиніана в Алустоні (Алушті), Горзувитах (Гурзуфі), Сімболоні (Балаклаві) та Судаку були споруджені кам'яні фортеці, значно посилено укріплення Херсонесу та Боспору<sup>2</sup>.

Готи утворили країну Дорі (Дорос) з центром у Мангулі. Вони залишалися васалами Візантії, виступаючи на її стороні, «коли ромеї (візантійці. – Л. В.) йшли на своїх ворогів, кожного разу, коли василевсу було це потрібно. Вони досягають чисельністю населення до трьох тисяч бійців, у військовій справі

---

<sup>1</sup> Вус О.В. Армія Візантійської імперії в добу Юстиніана I // Військово-науковий вісник. – Вип.5. – Львів, 2002. – С. 28–42; Його ж. Фортифікаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму. «Довгі стіни» Юстиніана I // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАНУ. – Львів, 2002. – Зошит 3–4 (45–46). – С. 253–262; Його ж. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. – Вип. 5–6. – Львів, 2003. – С. 3–41; Його ж. Військово-інженерний аспект відновлення praetentura imperii Юстиніаном I у Південному Криму (VI ст.) // Військово-науковий вісник. – Вип. 6. – Львів, 2004. – С. 43–60; Його ж. Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / II Судакская международная конференция. – Киев–Судак, 2004. – С. 40–50; Его же. Византийская армия – основной инструмент восстановления Orbis Romanus в эпоху Юстиниана I (527–565 гг.) // Кондаковские чтения. – Вып. 1: Проблемы культурной преемственности. – Белгород, 2005. – С. 130–148; Його ж. Візантійська військова присутність на Європейському та Азійському Боспорі в VI ст. Інженерне прикриття протоки Боспор Кіммерійський // Військово-науковий вісник. – Вип. 8. – Львів, 2006. – С. 35–51; Його ж. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії у Тавриці в другій половині VI ст. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / III Судакская международная конференция. – Киев–Судак, 2006. – С. 64–69.

<sup>2</sup> Браун Ф. Судьба крымских готов. – СПб., 1890.

## Готи на землях нинішньої України

вони чудові, і у землеробстві, яким вони займаються власними руками, вони достатньо вправні; гостинні вони більше всіх людей. Сама область Дорі лежить на підвищенні, але вона не кам'яниста і не суха, напроти, земля дуже добра і приносить найкращі плоди. В цій країні василевс не збудував ніде ні міста, ні фортеці, так як ці люди не терплять бути ув'язненими в яких би то не було стінах, а більше всього люблять вони завжди жити в полях. Так як здавалося, що їх місцевість легко доступна для нападу ворогів, то василевс укріпив всі місця, де можна було пройти ворогам, довгими стінами і таким чином зберіг готів від побоювання за вторгнення в їх країну ворогів»<sup>1</sup>. Візантіїці допомогли звести укріплення, які прикривали всі проходи в Доросі (Дорі): на плато Мангупа, сусіднього Ескі-Кермена (в Мангупі та Ескі-Кермені тоді ж були зведені християнські базиліки), над р.Бельбек на плато Сюреньського мису, звідки можна було контролювати один з найбільш важливих гірських проходів другої гряди Кримських гір, та на плато Чуфут-кале на межі з степом<sup>2</sup>. Ці заходи виявилися своєчасними. В степовому Криму залишалися нечисленні залишки гунів та інші відлами, які мігрували з ними. А вже невдовзі цей простір заповнили нові племена (послідовно змінюючи одне одного і поглинаючи залишені масиви, в Крим проникали тюркомовні булгари, авари та хазари).

В Криму було на той час п'ять християнських епархій – Боспорська, Херсонська, Сугдейська, Готська і Фульська. Готська епархія отримала статус митрополії<sup>3</sup>. В самій Візантійській імперії почалося гоніння на монахів і шанувальників ікон. За таких умов останні потягнулися до Криму з усієї Візантії. Місцева візантійська влада не мала сил проводити послідовну іконоборчу політику. До кінця VIII ст. втікачі-монахи в гірському Криму (між хазарськими та візантійськими володіннями) створили печерні монастирі з храмами (монастир Апостолів на східному схилі Аю-Дагу, монастирі в Інкермані, в околицях Білогорська, біля села Тернівки, Успенський монастир у Чуфут-Кале, монастирі Качі-Кольон, Чілтер-Коба, базилика на горбі Тепсень в Коктебелі). В гірському Криму вирости цілі «печерні міста» – Дорос-Мангуп, Кирк-Ор (Чуфут-Кале), Каламита (Інкерман), Бакла, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Киз-Кермен.

Спроби хазарів повністю підпорядкувати не лише перехідну гірську зону, але й весь південний Крим (на побережжя вони вийшли не тільки на Керченському півострові, й в районі Коктебеля та Аю-Дага) нашоствхнулися на

---

<sup>1</sup> Прокопий Кесарійский. О постройках. – III, 7 // Вестник древней истории. – 1939. – № 4 (9). – С. 246.

<sup>2</sup> Якобсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 11.

<sup>3</sup> Кулаковский Ю. К истории Готской епархии в Крыму в VIII веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1898. – Кн. 2. – С. 172–202.

спротив греків, до яких долучилися алани та готи. Археологи зафіксували відлуння цієї боротьби у другій половині VIII ст.: сліди пожеж і розорень в більшості поселень передгірського Криму і південного берегу. Рівночасно в горах з'явилися нові поселення там, де досі їх не було. У 787 р. християнське населення Південного Криму (в основному готи та алани), очолене єпископом Готської єпархії Іоанном, підняло повстання і визволило від хазарів центр Кримської Готії Дорос-Мангуп<sup>1</sup>. Хазари прислали каральні сили і до 791 р. придушили повстання. Єпископ емігрував у Візантію, але готи не змирилися з поразкою. До 830 р. їх землі остаточно перейшли під візантійську зверхність.

Хазарську гегемонію в Криму змінила гегемонія печенізька. Готи відстояли разом з Херсонесом гірську частину півострова. Візантія старалася домовлятися з печенізькими ханами. В XI ст. запанували половці. Кримські печеніги, які кочували у степовому Криму від Сурожа (Судака) до Херсонеса, там і залишилися. Їх мова, як писала Анна Комнена, була дуже близькою до половецької<sup>2</sup>. Це дозволило їм в наступний період злитися з половецьким масивом.

Готи, які збереглися у гірській частині Криму, разом з тутешніми аланами, частиною грецького населення, яке відійшло в гори з району Судака, утворили своє окреме князівство. У 1140 р. з Трапезунду в Херсонес був засланий візантійський чиновник Костянтин Гаврас з вірменського аристократичного роду. Його звинувачували у спробі організувати в Трапезунді окреме князівство. Свій задум, він реалізував в Криму, створивши **князівство Феодоро** з центром у Мангупі. До кінця століття, скориставшись з ослаблення Візантії, Гавраси поширили володіння Феодоро по чорноморському побережжю від Балаклави до Алушти, а на півночі – до ріки Качі. Готська фортеця Мангуп біля мису Тешклі-Бурун брала свої початки з III–IV ст., її укріплення почали зводити ще у V ст. В XII–XIII ст. місто перетворилося у значний економічний і політичний центр. Фортецю Мангуп захищали потужні стіни і вежі. В місті знаходився двоповерховий князівський палац (40 x 35 м) та кілька храмів (найбільший з них 31,5 x 26,2 м)<sup>3</sup>.

Все князівство Феодоро вкрилося потужними замками. Поблизу замку Фуна (збудованого біля підніжжя Демерджі недалеко від Алушти), де

---

<sup>1</sup> Мошин В.А. Готская епархия в Хазарии в VIII в. // Труды IV съезда русских академических организаций за границей. – Т. 1. – Белград, 1929; Тиханова М.А. Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма [МИА. – № 34]. – М., 1953.

<sup>2</sup> Комнена А. Алексиада. – М., 1965. – С. 237.

<sup>3</sup> Суров Е.Г. Княжеский дворец на плато Мангуп–Кале // Средневековые древности Восточной Европы. Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – № 129. – М., 1972. – С. 96–108.

## Готи на землях нинішньої України

знаходилося родове гніздо Гаврасів, виросло ціле місто. Князівство Феодоро мало вихід до моря через Алушту та Чембало (Балаклаву).

Але ситуація на чорноморському побережжі змінилася. Дві італійські морські торговельні республіки Генуя і Венеція, змагаючися за гегемонію у морській торгівлі на Середземномор'ї, не могли обминути своєю увагою Візантію, куди сходилися шляхи східної торгівлі. Взнявши активну участь у хрестових походах, обидві республіки намагалися використати кожен крок хрестоносців для розширення сітки своїх факторій і забезпечення їх відповідними привілеями. Венеція першою прорвалася на Чорне море і уже на початку XII ст. отримала факторії на південному побережжі Криму. Але Генуя, вміло використовуючи проблеми візантійських василевсів, невдовзі монополізувала торгівлю чорноморських портів з Заходом. У 1169 р. василевс Мануїл I Комнен надав генуезцям виключні права на Чорному морі. У 1192 р. василевс Ісаак Ангел підтвердив ці права. Вона втратила свої кримські факторії, зберігши свого консула тільки в Сугдеї (Судаку). Венеція пробувала перехопити ініціативу, скориставшись своєю участю у здобутті Константинополя у 1204 р. та утворенні Латинської імперії, але все кримське побережжя опинилося під протекторатом не Константинополя, а Трапезунду, де правили Комнени, а потім конійські султани.

В середині XIII ст. Генуя отримала від золотоординського улусбека Криму, зацікавленого в розвитку торгівлі, Феодосію, де на той час практично згасало життя. Місто було перейменовано у Кафу, яка стала головною генуезькою торговельною факторією. У 1261 р. Візантія, яка відроджувалася після ліквідації Латинської імперії, підтвердила давні угоди з Генуею і передала республіці частину кримського побережжя з центром у Кафі, а також право виключної торгівлі на Чорному морі<sup>1</sup>. Почалося укріплення і розбудова міста. Венеція пробувала відновити хоча би свою присутність на Чорному морі, що привело до війни з Генуею, яка розпочалася у 1292 р. і завершилася у 1299 р. підписанням «вічного миру». За цим миром Генуя визнавалася монополістом в Криму та Північному Причорномор'ї<sup>2</sup>.

Конкуренція Кафи заважала володарю Причорноморського улусу Ногаю – йому вигідніше було пропустити всю чорноморську торгівлю через Білгород та Ісакчі в дельті Дунаю. Загибель внука Ногая Кара-Кібіяка, підступно вбитого у 1298 р. у Кафі, де він збирав данину, викликала каральний похід Ногая в Крим. У 1299 р. Кафу було здобуто і зруйновано. Однак генуезці виявилися везучими. Ногай зруйнував остаточно Херсонес та Судак, позбавивши їх

---

<sup>1</sup> Скржинская Е.С. Генуезцы и Константинополь // Византийский Временник. – Т. 1. – М., 1947. – С. 233.

<sup>2</sup> Hryshko R. Z Genui nad Morze Czarne. – Kraków, 2001.



головних конкурентів. В наступному році він загинув у боротьбі з Тохтою, який надовго зав'яз у Нижньому Подунав'ї, увійшовши в протистояння з нащадками Ногая. Через Крим спрямувався основний потік західної торгівлі всієї Монгольської імперії: від Ханбалика (Пекіна) і Корей, включаючи всю Середню Азію і Дешт-і-Кипчак. Генуя досить швидко відновила свої факторії і почала будувати кам'яні укріплення в Кафі. Тохта у 1307 р. знову здобув місто, але генуезці відразу повернулися туди і завершили будівництво кам'яних укріплень<sup>1</sup>.

Венеція також не залишилася стороннім спостерігачем. На місці давнього Танаїсу в гирлі Дону в XIII ст. вона заложила свою факторію Тану. За миром 1299 р. ця факторія перейшла до Генуї, але венеційці там zostалися і продовжували відігравати провідну роль. Зрештою генуезці змушені були змиритися з їх присутністю і розділити управління містом та витрати на його укріплення<sup>2</sup>. Через Тану Венеція не тільки отримала прямий вихід на східний ринок, але й встановила прямі контакти з золотоординськими ханами<sup>3</sup>. У 1344–1345 рр. хан Джанибек послав свої війська на Кафу. Однак місто вже мало потужні кам'яні укріплення і вистояло. Джанибек вирішив, що вигідніше домовитися з обома республіками, підігріваючи їх конкуренцію. У 1347 р. він підтвердив Генуї її володіння на півострові і надав Венеції право торгівлі в Солхаті та інших містах степового Криму. У 1358 р. Венеція отримала навіть Судак, перейменувавши його в Солдайю. Така ситуація була не вигідною для князівства Феодоро, яке відривалося від основних торговельних шляхів.

Боротьба за владу в Золотій Орді розв'язала руки італійським республікам. Водночас з новою силою вибухнуло їх суперництво. Сильнішою знову виявилася Генуя. У 1357 р. генуезці захопили Балаклаву, а у липні 1365 р. здобули Солдайю<sup>4</sup>. Невдовзі все кримське побережжя від Чембало (Балаклави) до Боспоро (Керчі) стало належати Генуї. Розгорнулося величезне кам'яне будівництво, відновлювалися укріплення та міста. У 1380 р. Тохтамиш визнав за Генуею захоплені володіння. Було утворено «капітанство Готії» з центром у Кафі, куди ввійшли також Солдайя, Луста (Алушта), Партеніте (Партеніти), Горзоуїум (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко

---

<sup>1</sup> Гольдшмидт И. Каффа – генуэзская колония в Крыму в конце XIII – первой половине XV вв. – М., 1952.

<sup>2</sup> Heyd W. Historie du commerce du Levant au moyen âge. – Vol. 1–2. – Leipzig, 1936.

<sup>3</sup> Ковалевский М.М. К ранней истории Азова: Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902. – Т. 2. – М., 1905. – С. 109–174.

<sup>4</sup> Милицын С. А. Очерки истории Суружа IX–XV веков. – Симферополь, 1955.

## Готи на землях нинішньої України

(Алупка) і Форі (Форос)<sup>1</sup>. Значну частину населення цієї території склали готи та вірмени. Але тепер Генуя намагалася позбавити виходу до моря князівство Феодоро<sup>2</sup>.

Чорноморські колонії процвітали. Золота Орда збувала тут рабів (вивезені з Криму невольники вигідно продавалися на ринках Італії<sup>3</sup>) і всі степові товари, продовжувалося соління риби, особливо осетрових, йшли товари з Китаю та Індії, хутра з підвладних Орді руських князівств. Генуя збувала тут європейські вироби, перш за все сукна і тканини, предмети розкоші, вироби з металу<sup>4</sup>. Прямий шлях із Львова через Тавань на Крим і Кафу існував вже у XIII ст.<sup>5</sup> У 1444 р. Львів закріпив право торгівлі східними товарами, і тісні контакти з Кримом та чорноморськими колоніями стали для нього пріоритетними<sup>6</sup>. Через Львів Кафа була з'єднана з Польщею та німецькими землями<sup>7</sup>. Не менш активними були торговельні контакти Кафи з Київським князівством, особливо в часи правління Ольгердовичів у XV ст.<sup>8</sup> Князівство Феодоро також намагалася утримувати зв'язки з Києвом, Львовом та Молдовою. Але

---

<sup>1</sup> Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852–1877). – Ч. 1. – Одесса, 1879. – С. 189–240; Его же. Итальянские поселения на южном берегу Крыма. – Киев, 1897.

<sup>2</sup> Андреев А. Каффа и Феодоро. – Симферополь, 1990.

<sup>3</sup> Лучицкий И.В. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV и XV вв. – Киев, 1866.

<sup>4</sup> Małowist M. Bałtyk i Morze Czarne w handlu średniowiecznym. // Jantar. – Т. 1. – Warszawa, 1937. – S. 443–496; Id. Uwaga o roli kapitału kupieckiego w Europie Wschodniej w późnym średniowieczu // Przegląd Historyczny. – Т. 50. – Warszawa, 1956. – S. 220–231; Id. Wschód a Zachód Europy w XIII–XIV wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. – Warszawa, 1973. – S. 205.

<sup>5</sup> Hartleb K. Lwów na szlaku czarnomorsko-baltickem. // Przegląd Krajoznawczy. – Т. 2. – Warszawa, 1938. – S. 157–209; Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. – К., 1968. – С. 115.

<sup>6</sup> Wyrozumski J. Les contacts commerciaux de la Petite Pologne au XIV–e siècle // Urbs – Provincia – Orbis. Contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem O.R. Halaga. – Košice, 1993. – P. 35.

<sup>7</sup> Lewicki S. Drogi handlowe Polski w wiekach średnich // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. – Т. 11. – Kraków, 1906. – S. 52–105; Górka O. Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. – Cz. 1: 1359–1450 // Przegląd Historyczny. – Т. 30. – Warszawa, 1932. – S. 325–391.

<sup>8</sup> Войтович Л.В. Торговля і торговельні шляхи // Історія української культури: У 5 т. – Т. 2. – К., 2001. – С. 87.

витримати конкуренцію з генуезькими колоніями йому явно було не під силу. Цілі флотилії генуезьких парусників-нав (довжина до тридцяти метрів, ширина – до дванадцяти, осадка – шість метрів, вантажопідйомність – до 500 тонн) щоліта відбували навігації до Криму<sup>1</sup>.

У 1357 р. Генуя взагалі вирішила усунути князівство Феодоро з чорноморської торгівлі, відібравши у феодоритів Чембало. Алушта запустила, і єдиним морським портом залишилася Авліта в гирлі р. Чорної. У 1427 р. за князя Олексія I на місці печерного міста Інкермана була зведена фортеця Каламіта для захисту Авліти. У 1433 р. Олексій I здобув Чембало. Це стало сильним ударом по інтересах Генуї. Прибулий генуезький флот висадив десант у 1434 р. і повернув Чембало. В полон потрапив навіть спадкоємець Олексія I княжич Олексій. Війська Генуї захопили і спалили фортецю Каламіта, ліквідувавши порт Авліта. Але феодорити невдовзі відбудували фортецю і відновили морську торгівлю, минаючи генуезькі колонії<sup>2</sup>.

В князівстві Феодоро правили після Костянтина Гавраса його нащадки Василь (XIV ст.), Дмитрій (кінець XIV ст.), Стефан (початок XV ст.), Олексій I (до 1425–1434), Олексій II (1434–?), [Улу-бей?] (?–1471), Ісаак (1471–1474), Олександр (1475). Правителі Феодоро відчайдушно балансували між сильнішими сусідами, намагаючись знайти підтримку у Київського, Московського чи Молдавського князівств. Сестра князя Ісаака Марія 14 вересня 1472 р. вийшла за господаря Молдови Стефана III Великого<sup>3</sup>. Вона померла 19 грудня 1477 р.<sup>4</sup> З дочкою князя Ісаака мав одружитися старший син

---

<sup>1</sup> Карпов С.П. Торговля итальянских республик в Северном Причерноморье в XIII–XV в. – Москва, 1982.; Его же. Итальянская торговля в Трапезунде и ее воздействие на экономику поздневизантийского города // Византийский Временник. – Т. 44. – 1983. – С. 81–84; Его же. Налогообложение итальянской торговли и объем товарооборота в городах Южного и Юго–Восточного Причерноморья (XIV – середина XV в.) // Византийский Временник. – Т. 47. – 1986. – С.17–23; Его же. Контракт коменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Византийский Временник. – Т. 48. – 1987. – С. 23–32; Его же. Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Византийский Временник. – Т. 49. – 1988. – С. 40–49; Его же. О торговых привилегиях морских республик в Трапезундской империи // Византийский Временник. – Т. 51.– 1990. – С. 23–31; Еманов А. И. Система торговых связей Кафы в XIII–XV в. – М., 1986.

<sup>2</sup> Бертъе–Делагард А.Л. Каламита и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии – Вып. 55. – Симферополь, 1918; Его же. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. – Вып. 57. – Симферополь, 1920.

<sup>3</sup> Славяно–молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976. – С. 27.

<sup>4</sup> Там же. – С. 29.

московського князя Іван Іванович Молодий. Вони навчилися знаходити компроміси з ординськими володарями Криму і протрималися кілька століть<sup>1</sup>.

Князівству Феодоро вдалося уникнути важких ударів, які нанесли генуезьким торговельним колоніям в Криму війська Тимура (1395 р.)<sup>2</sup> та Єдігея (1399 р.). Однак генуезькі колонії зуміли швидко відновитися. На кінець XIV ст. Кафа була найбільшим містом на Чорному морі з населенням більше 70 тис.<sup>3</sup> Крім торгівлі значна частина населення займалася ремеслом<sup>4</sup>. Місто було обнесене 12-метровими стінами з 26 вежами<sup>5</sup>. Потужні кам'яні фортеці були споруджені в Солдайї, Боспоро та Чембало<sup>6</sup>. Венеціанці зберегли за собою тільки позиції в Тані та невеличку факторію в Провато на кримському побережжі (бухта Провато поблизу Коктебеля, нині селище Орджонікідзе, була зв'язана сухопутним шляхом з Солхатом, населялася вона греками та вірменами, які у XIV ст. заснували тут монастир; 21 липня 1356 р. сюди зайшло перше венеційське судно, у 1358 р. Бердибек дарував Провато Венеції, а кримський улусбек Кутлуг-Тимур в листі до дожа схвально відізвався щодо заснування факторії, але до кінця XIV ст. Генуя витіснила звідти венеційців)<sup>7</sup>.

---

<sup>1</sup> Байер Х.–Ф. История крымских готів как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург, 2001; Малицкий Н.В. Заметки по эпиграфике Мангупа. – Л., 1933; Тиханова М.А. Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы по археологии Юго–Западного Крыма (Херсонес, Мангуп). (МИА. – № 34). – М.–Л., 1953. – С. 319–333; Веймарн Е.В. Во владениях «господ Феодоро»: История Мангупского княжества// Дорогой тысячелетий: Экскурсии по средневековому Крыму. – Симферополь, 1966. – С. 119–132; Домбровский О.И., Махнева О.А., Столица Феодоритов. – Симферополь, 1973; Талис Д.Л. Оборонительные сооружения Юго–Западной Таврики как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы: Сб. науч. статей. – М., 1974. – С. 89–113, 153–168; Бармина Н.И. Историческое место Мангупской базилики в христианской архитектуре Таврики: Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1983; Пиоро И.С. Крымская Готия: Очерки этнической истории населения Крыма в позднеантичном периоде и раннее средневековье. – Киев, 1990.

<sup>2</sup> Małowist M. Tamerlan i jego czasy. – Kraków, 1985. – S. 275.

<sup>3</sup> Яковсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 110–124.

<sup>4</sup> Мурзакевич И. Некоторые данные о ремесленном производстве в Каффе в XIII–XV вв. – СПб., 1904.

<sup>5</sup> Барабанов О. Укрепления средневековой Каффы // Феодалная Таврика. – Киев, 1974. – С. 211–219.

<sup>6</sup> Секиринский С.А. Кафа. Солдайя. Чембало // Дорогой тысячелетий. – Симферополь, 1966. – С. 149–169.

<sup>7</sup> Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV. Проблемы торговли. – М., 1990.

В кримських колоніях італійці складали меншість. В Кафі у 1308 р. їх було всього біля 300 чол., у 1475 р. не більше 1 тис. на 70 тис. населення<sup>1</sup>, яке переважно, як і у попередні періоди, становили вірмени, греки, готи та алани<sup>2</sup>. Міжконфесійні та міжетнічні стосунки залишалися напруженими, а громади замкненими<sup>3</sup>.

Падіння Константинополя у 1453 р. поставило італійські колонії і князівство Феодоро на грань катастрофи. До цього долучилася і чергова криза у самій Генуї. Митрополія не могла допомогти своїм колоніям, які перейшли до банку св. Георгія<sup>4</sup>. Вже у 1454 р. кримський хан Хаджі-Гірей, який боровся за владу у Золотій Орді, пішов на угоду з турками і здійснив спробу завадити морській торгівлі колоній. Хан завів навіть власний флот. Його фуси (галери), як доповідав консул Кафи в Геную 11 вересня 1454 р., самі почали перевозити товари і рабів до Константинополя<sup>5</sup>. У липні 1456 р. до Кафи підійшов турецький флот з 56 галер-бірем і висадив десант. Одночасно місто блокував з суші 6-тисячний загін Хаджі-Гірея. Кафа мусила погодитися на виплату данини татарам і туркам<sup>6</sup>. Татари тим часом активно почали витіснити з Нижнього Придніпров'я литовських васалів, заложивши там фортеці Кизикермен і Джанкермен. Хаджі-Гірей, який спирався на литовську допомогу в боротьбі з ханами Великої Орди, в подальшому спрямував свою активність на Дон і в сторону Московського князівства. По його смерті у 1466 р. розгорілася боротьба між синами. Влада колоній втрутилася в цю боротьбу. Невдовзі Нур-Девлет був ув'язнений в консульському замку Солодайї. У 1468 р. хан Менглі-Гірей уклав мирну угоду з Кафою. Але у 1474 р. кримське військо було розбите ханом Великої Орди Ахматом. Менглі-Гірей втік в Мангуп, де його поспішили ув'язнити. Ахмат віддав Крим синові

---

<sup>1</sup> Якобсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 114.

<sup>2</sup> Зевакин Е., Пенчко Н. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV в. // Исторические записки. – Т. 3. – М., 1937. – С. 72–129.

<sup>3</sup> Фоменко И. Этноконфесиальные конфликты в генуэзских колониях Крыма и Северного Причерноморья // Феодалная Таврика. – Киев, 1974. – С. 212–214.

<sup>4</sup> Ковалевский М.М. Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV в. // Сб. статей по истории права, посвященный М.Ф.Владимирскому–Буданову. – СПб., 1904. – С. 195–228; Колли Л.П. Кафа в период владения ею Банком св.Георгия // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – № 47. – 1912. – С. 75–113; Данилова Е. Каффа в начале второй половины XV в. // Феодалная Таврика. – Киев, 1974.

<sup>5</sup> Колли Л.П. Хаджи Герай и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на сношения Кафы с татарами в XV в. // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – № 50. – 1913. – С. 99–140.

<sup>6</sup> Волков М. Четыре года города Кафы: 1453,1454,1455,1456 // Записки Одесского Об-ва истории и древностей. – Т. 8. – Одесса, 1872. – С. 111–144.

Джанібеку. Це викликало спротив впливових кримських беїв Ширинів. Їх глава Емінек звернувся до Туреччини, апелюючи до союзної угоди 1454 р. та обіцяючи за відновлення Кримського ханства передати султанові Таманський півострів та кримські колонії італійців. 31 травня 1475 р. на рейді Кафи з'явилися турецька ескадра під командуванням великого візіря Кедук-паші, який висадив десант. З суші місто блокували татари Емінека. 5 червня Кафа здалася<sup>1</sup>. Турки здобули штурмом Солдайю<sup>2</sup> і окупували причорноморські колонії. В липні 1475 р. Менглі-Гірей був випущений з ув'язнення і відновлений на престолі вже як турецький васал. Тану, яку також у 1395 р. зруйнував Тамерлан і відновили венеційці у 1400 р., турки здобули в ході літньої кампанії 1475 р.<sup>3</sup>.

До кінця року потужна османська армія, добре озброєна артилерією та іншою вогнепальною зброєю, здобула Мангуп та інші замки. Князівство Феодоро було ліквідовано. Значну частину населення (готів та аланів) знищено. Турки утворили султанський санджак з центром у Кефі (як вони перейменували Кафу) у складі Кефинського, Мангупського, Судакського та Єникальського (Керченського) кадиліків. В Кефі залишився турецький гарнізон. Більшість італійців виїхала, хоча віротерпимі турки та татари не закривали православних та католицьких храмів і монастирів. Ті рештки готів та аланів, які вціліли, продовжували жити в турецькій та татарській частинах Криму до завоювання його Росією, зберігаючи свою мову та самобутність. В приморських містах вони мешкали окремими замкненими готськими, вірменськими та грецькими общинами. У XVIII ст. в Криму залишалось ще 52 християнських села, частина яких були готськими<sup>4</sup>. До кінця XVIII ст. між столицею кримських ханів Бахчисараєм та Чуфут-Кале, майже примикаючи до обох, продовжувало існувати християнське місто Маріамполь, де основним населенням були греки, алани та готи. Після ліквідації Кримського ханства намісник Новоросії князь Г.Потьомкін переселив греків, аланів і готів з Маріамполя та Чуфут-Кале у Приазов'я, де вони заснували нове місто Маріуполь. Рештки інших кримських готів разом з кримськими греками також були розселені по Новоросії. Можна стверджувати, що в етногенезі кримськотатарського народу християни готи участі не брали, а незначні мовні вкраплення готських слів – наслідок їхнього сусідства та співжиття з половцями та кримськими татарами протягом багатьох століть.

---

<sup>1</sup> Małowist M. Kaffa – kolonia genueska w Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Kraków, 1947.

<sup>2</sup> Колли Л.П. Христофоро ди Negro, последний консул Солдаи // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – № 38. – 1905. – С. 1–29.

<sup>3</sup> Скржинская. Е.Ч. История Таны (XIV–XV вв.) // Барбаро и Контарини о России: К истории итало–русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 29–64.

<sup>4</sup> Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 50.